

JUNG'OR XONLIGINING SIYOSIY TARIXI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7830927>

Jabborov Oybek Axrorbek o'g'li

Jung'or xonligi–oyratlar²¹⁹(qalmiqlar)ning davlati nomlanishi, XVII asr ikkinchi choragi – XVIII asr ikkinchi yarmi boshlarigacha mavjud bo'lib, Balxash ko'lidan Irtish va Tyan-Shangacha cho'zilgan hududda joylashgan o'z davrining kuchli davlati bo'lgan. Pyotr I ning 1720-1725 yillarda asirga tushgan shved zobitlari tomonidan tuzilgan, Rusni o'rab turgan davlatlardan biri Kalmikiya, ya'ni Jung'or xonligi bo'lib, u yashil rangda ifodalangan. Poytaxti Kuldja shaxri. Xonlik hududida qalmiq yoki oyrat tilida so'zlashishgan. Dini buddizm va lamayizm. Aholisi asosan oyratlar (qalmiqlar), uyg'urlar (asosan Sharqiy Turkistonda), oltoyliklar, shorlar, tuvinlar. Hukumdor “xun taydji” (kuntayshi) deb nomlangan va qalmiqcha(oyratcha) dan tarjima qilinganda “Ulug' hukmdor” ma'nosini bergan. Oyratlar haqida rus manbalaridagi eng qadimgi ma'lumotlar Stroganov qo'lyozmasida uchratishimiz mumkin. Bunga ko'ra shox Ivan IV 1574 yil 30 mayda Stroganovga noma yuborgan, unga ko'ra: “Qachonki u qasrga Yakov va Grigoriy oldiga buxoroliklar va qalmiq savdogarlari kela boshlaganda ular bilan bojsiz savdo qilinsin”,- deb buyurilgan nomada. Boshqa qo'lyozmada, Esipov yozuvlarida ham: “Tura, Tobol, Irtish, Ob daryolari bo'yida xalqlar: Tatarlar, Qalmiqlar, Mugallar yashaydi”, - degan ma'lumotlar uchraydi. Jung'or xonligining barcha to'qqizta hukmdori ham “choros” (цорос) xonadoni(qabilasi)dan kelib chiqqan: sakkiztasi- ota tomondan; bittasi(Amursan)-ona tomondan. Bu xonadon o'zi qayerdan kelib chiqqan? tub aholining aytishi bo'yicha “choros”²²⁰ qabilasi kelib chiqishi to'g'risida bir necha taxminlar bor ekan:

²¹⁹ *Чжуньгария* от монгольского слова *Чжун-гар* по выговору Южных и *Цзун-гар* по произношению Северных Монголов, в переводе значит: Восточная сторона. Бичурин Н.Я. (Иакинф) Историческое обозрение ойратов или калмыков с 15 столетия до настоящего времени. СПб.,1834(электронная версия).

²²⁰ От Хутхай-Дайю (Хутхай-Тайю, Хутхай-Тафу), упоминая при этом, что он принадлежал роду чорос (цорос) (этноним начинает упоминаться в источниках с конца XIV в.), Авляев (1994) выводит родословную Махмуда, Тогона, Эсена и последующих за ними зюнгарских ханов. Он предполагает, что этот этноним восходит к киргизам Енисея (киргизский термин "чоро" - богатыри, витязи): "Впоследствии это - ханский род племени "зюнгар" и "дербет", обойраченный, среди коренных ойратов конца XIV - XVI вв.". Имеются и другие версии, все они легендарного характера и приводятся в работе Митирова (1998)

1. Urug' asoschisi daraxtga osib qo'yilgan beshikda topilgan; uchi choynakning uchiga o'xshash (chorgo/tsorgo) daraxt shoxidan go'dakning og'ziga yomg'ir suvi tomardi;

2. Topilgan bolaga Choros deb ism berishdi, chunki uning oldida chashka (chara/choro) turgandi;

3. Choros (tsoros)lar daraxt kovagidan topilgan boladan tarqalgan degan taxmin ham mavjud.

4. "choros" etnonimi Enisey qirg'izlarida "bahodir" ma'nosiga to'g'ri kelgan. tashlab ketgan g'arbiy Mug'uliy hududlarini egallashdi. Bu vaqtgacha ular "o'rmon xalqlariga" tegishli bo'lgan Sibir va shimoliy Mo'g'uliy tog' yonbag'rlarida yashashgan. Oyratlar umumchingiz armiyasiga 4 tuman (40 ming) askar berishi kerak edi. Shuning uchun oyratlarning qabilaviy ittifoqini "derben tumen oyrat" deb nomlashgan. Oyratlarning XIII asr boshlaridagi umumiy sonini zamonaviy olimlar 200 mingdan oshmagan deb berishadi. XVI asrda Mug'uliyada feodal tarqoqlik avjiga chiqqan edi. Xuddi shu vaqtda oyratlar davlatini tuzish uchun harakatlarni "yo'lbars" Xara-Xula boshlab yuboradi.

Xara-Xula Ush-Temur-taydjining oltinchi avlodi hisoblanadi: Esen(1), Ush-Temur(2), Xishig'-Yerleg'(3), Arxan(4), Ongotso(5), Abiday-bula(6), Xara-xula²²¹. Ush-Temur va Xara-Xula orasidagi besh avlod choros noyonlari haqida bizga hech narsa ma'lum emas. Nima uchun Esenning avlodlari 150 yil davomida tarix saxnasidan ketib qolganlarini bilish qiyin, chunki bu haqidagi manbalarning o'zi yo'qdir. Xara-Xula (Qora Qulon) - choroslarning 1580-(1590) - 1634 yillardagi hukmdori va oyratlarning birlashib Jung'or xonligini tashkil topishiga sababchi bo'lgan hukmdor. Uning davlat tuzishda juda ko'p va uzoq harakat qilgani haqida manbalar ko'p emas. "Ubashi-xuntaydji haqida"gi epik asar 1587 yilgi oyrat xalqining urushiga bag'ishlangan bo'lib, unda barcha oyrat qabilalari hukmdorlarini birma-bir sanab o'tib ular haqida qisqa ma'lumotlar berib o'tilgan. Unga ko'ra 1587 yilda beshta oyrat qabilalari hukmdorlari orasida Xara-Xula o'z qo'shini soni bo'yicha faqatgina uchinchi o'rinni egallab turgan, kuchli va tartibli qo'shin bo'lsa xoshoutlar hukmdori Baybagasda - 30 ming tsirik. XVII asr boshida Xara Xula ikkinchi chulgan-darga (oyratlar jamiyati yig'ini boshlig'i) bo'lgan, chulga-darganing yana biri yuqorida aytib o'tganimiz xoshoutlar no'yon Baybagas-Botir edi. Chulgan-dargalar oyrat qabilalarining iqtisodiy, diniy, siyosiy

²²¹ Екеев Н.В. Чоросы — ойротские князья // Материалы к 50-летию института алтаистики им. С.С. Суразакова. № 10. Горно-Алтайск, 2003. Стр.. 4

huquqiy masalalarini hal etishda muhim o'rin egallashgan. Oyrat qabilalarining iqtisodiy faolligidan foydalanib Xara-Xula 1628-1629 yillarda daxshatli raqibi va qo'shnisi jung'or-xotogoy Oltinxoni Sholoy Ubashi-xuntaydjini mag'lubiyatga uchratdi.

Taxminan 1630-yillarda Xara-Xula Xo-Urluk boshchiligidagi torg'outlarni Jung'oriyadan Ural va Volga daryolari oralig'iga ko'chib o'tishga majbur qiladi va shu bilan oyrat qabilalari ichidagi ichki kelishmovchiliklarni bartaraf etadi va ularni yashash hududlarini kengaytiradi. Lekin bundan avvalroq Gaban Sharabning

"Aytganlari" da quyidagi ma'lumot keltirib o'tilgan: "yer-ajdarhosi" yilida (ya'ni 1628 yili) torgoutlarning ajralib chiqish xoxishi borligini oyrat no'yonlariga ma'lum qilishgan. Keyingi yer-iloni yilida (ya'ni 1629 yili) ular ajralib chiqishdi."²²² Boshqa bir muallifning, Batur Ubashi Tyumenning "Aytganlari" da shuni aytib o'tadi: "natijada ajralgan oyratlar "xalimak"(qalmiq) nomini oldi, 1627 yili oyratlarning qabilaviy ittifoqi parchalandi: elyotlar (ya'ni qalmiqlar) shoshilinch g'arb tomon ketishdi, xoshoutlar - Tibetga, zyungarlar (ya'ni choroslar) esa o'z yerlarida (Jung'oriyada) qolishdi" deb yozib o'tgan. Shunday qilib ikkala muallif ham bir ovozdan torgoutlarni 1627-1628 yillarda ajralib chiqqan deb yozib o'tgan. Biz bu faktlarga ishonmasligimiz mumkin emas chunki Gaban Sharab o'zi torgoutlarning no'yon bo'lgan va o'zini "Aytganlari" ni faqatgina torgoutlar Volgaga kelgandan keyin 100 yildan keyin yozgan. Batur Ubayshi Tyumenning ma'lumotlariga ham ishonishimiz mumkin, chunki u ham xoshoutlarning noyonlaridan biri bo'lgan va choroslar bilan qarindoshlik aloqalarida bo'lgan. Bu barchasi ular yozib qoldirgan ma'lumotlarga ishonish mumkinligidan dalolat beradi.

1634 yilda Xara-Xula vafot etdi va "birinchi chulg'an-darg'a" likni o'z o'g'li va merosxo'ri Xoto-Xotsin-Baturga (ikkinchi darg'alikni xoshoutlar noyoni Baybagas egallagan) qoldirdi. Dalay-lama Baturga Erdeni-Batur-xuntaydji ("Bahodirning hazinasi"²²³)nomini bergan va shu nom bilan u Markaziy Osiyo tarixiga kirgan. Batur-xuntaydji deyarli butun oyrat qabilalari ittifoqi yerlariga egalik qildi, bu hududga faqatgina Xo-Urlyuk orqasidan Volgaga ketib qolgan bir qism oyratlar kirmadi xolos.1635 yil Jung'or xonligining tashkil topishi tan olingan yil hissoblanadi.Sibirlik qo'lyozmachi Cherepanov yozishicha: "yoz paytida

²²² Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758). М.: Наука,1983. Глава 2, Образование Джунгарского ханства. Сайт об Истории Калмыкии.

²²³ Черненко Вадим. Арынгазин Ризат г. Павлодар (Казахстан), Имена в истории Казахстана:правители Джунгарского ханства в 17-18 веках. "Центральноазиатский исторический сервер"

birlashtirish boshlandi, bu Kara-Kuli (Xara-Xula)ning o'g'li Batur Taysha bo'lib u o'zining botirligi va jasurligi bilan ularni birlashtirdi, bir qismini Buxarin egalladi. 1635 yildan boshlab u Batur-kontaysha (xuntaydji) deb atala boshlandi " U Tarbag'atoyda, hozirgi zamonaviy Chuguchakka yaqin hududda, Emil daryosi bo'yida toshdan poytaxt qurdirgan.²²⁴ Galdan-Boshoktu xonning xalok bo'lishi natijasida oyralar davlati Sevan Rabdanning (ma'nosi "Прочный Владыка Жизни") qo'liga o'tdi. Sevanrabdanning hukmronligi davrida va ayniqsa uning o'rinbosari Galdan-Serenning davrida Jung'or xonligi o'z qudratining cho'qqisiga chiqdi va Sharqiy va Markaziy Osiyo hayotida muhim o'rin tutdi. Sevan-Rabdan va uning o'g'li Galdan-Seren davrida juda kuchli davlatga aylandi va Markaziy Osiyoda Rossiya va Sin imperiyasiga kuch jihatdan teng raqibga aylandi. Mamlakatda ichki nizolar bartaraf etilib, asosan tashqi urushlar olib borildi. Lekin Galdan-Serenning vafoti xonlikning inqirozga yuz tutishini boshlab berdi. Mamlakatda hokimiyat uchun kurash boshlanib, ichki nizolar kuchaydi.

Qisqacha xulosa qilib aytganda, Jung'oriya xonligining paydo bo'lishida Choros urug'ining ro'li katta bo'ldi. Ular avvaldan Chingizxon qabilalar ittifoqiga kirishgan, keyinchalik Jun'goriya hududlariga ko'chib kelib joylashishgan, ungacha ular Sibir va Mug'uliyani tog'li hududlarida yashashgan. Jung'or xonligini tashkil topishiga tamal toshini qo'ygan odam sifatida Xara-Xulani hissoqlashishimiz mumkin. U kuch juhatdan juda ham kuchli bo'lmasada, lekin o'g'li kuchli davlat yaratishi uchun yaxshi zamin hozirlab ketdi. Uning o'g'li davlatni ancha mustahkamladi. Eng gullagan davri Sevan-Rabdan va Galdan Serenning hukmronlik yillariga to'g'ri keladi.

²²⁴ Груссе Рене. Империя степей. Атилла, Чингисхан, Тамерлан. Том 2: История Казахстана в западных источниках 12-20 вв. Алматы: Санат, 2005.Стр. 291